ТАТАР МИФОЛОГИЯСЕ ҺӘМ ДӨНЬЯ

(Татар халык иҗаты: 25 томда. 1 т. : Мифология ([төз., иск. һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт. Л.Х. Дәүләтшина] Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. 511 б.) китабына рецензия)

Татар халык рухи иҗатын академик дәрәҗәдә барлау, гыйльми яктан җентекләп, масштаблы һәм системалы өйрәнү – татар фольклористикасының XXI гасырда торышының бик тә сыйфатлы, актуаль билгеләре. 25 томнан торган «Татар халык иҗаты» басмасын башлап ачучы беренче том – «Мифология» томы шушы югарылык һәм тирәнлекнең дәлиле. Беренчедән, иң борынгы иҗат төре һәм дөньяны танып белү, үзләштерү, мәдәниләштерүнең архаик ысулы буларак мифик иҗат – һәр милләтнең үзаңы, этник, милли үзлегенең (идентификациясенең) иң ачык өлгесе. Икенчедән, томда борынгы язмалар, татар фәнендә XVIII гасырда ук теркәлгән текстлар белән беррәттән, хәзерге дәвер халык хәтереннән язылып алынган мифлар да урын алган. Бу ике факт мәгәр кешелек үзаңы экологиясенең торышын, милли иҗади көчен һәм милләтнең Вакыт, Аралык, Урын даирәләрендә традицион урынын ачарга зур мөмкинлек бирә. Чөнки кеше һәм кешелекнең мифологик күзаллавына, ачык иҗат тотрыклылыгына рухи, тарихи, экологик аң дәрәҗәсе зур йогынты ясый.

Миф һәм мифологик иҗат – ул архаик дәвер кешесенең генә карашы түгел. Дөньяны метафорик, мифологик күзаллау XXI гасырда да дәвам итә, әмма образлар, персонажлар, табигать, җиһан исемнәренең бирелеше генә заманга ярашлы үзгәрә. Мәсәлән, урамда мөгезле машина – аңа бассаң, су килә *(колонка);* зәңгәр күзле дүрткел башлы шайтан *(телевизор);* кулыңда кеше тавышы килә *(кесә телефоны)* һ.б. Шушы уңайдан мифология классигы А. Лосев сүзләре актуаль һәм тирән гыйльми сизгерлек белән әйтелгән: «Миф есть наивысшая по своей конкретности максимально интенсивная в величайшей мере напряженная реальность, это не выдуманная, но наиболее яркая и самая подлинная действительность. Это совершенно необходимая категория мысли и жизни, далекая от всякой случайности и произвола» [Лосев, с. 33].

Милләтнең генетик хәтер тирәнлеге, иҗади комары һәм дөньяны хикмәтле образда күзаллап тәэсир итүе – миф тудыруы – милләтнең югарылыгы, олы булмышы ул. Милләтнең теле, мәдәнилек көче һәм бәхетле киләчәкле, югары репутацияле булу билгесе аның миф иҗат итүенә бәйле.

25 томлык «Татар халык иҗаты»ның «Мифология» китабы әнә шундый масштаблы принципларны алга чыгара. Соңгы елларда язып алынган экспедиция материаллары татар халкының миф иҗат итүен дәвам иткәнен күрсәтә. Шул ук вакытта Г. Ибраһимов исемендәге Тел,

әдәбият һәм сәнгать институты архивында дистә еллар дәвамында тупланып килгән мирасны барлау исә татарның милли үзаңының, мифик аңының үсешен дә, заманча трансформация үзенчәлекләрен дә чагылдыра.

Гомумән, 25 томлыкның стратегик максатына – «халыкның рухи байлыгын үзенә кайтару, аны популярлаштыру, тарихка кертеп калдыру, фольклордагы күпгасырлык табышларны бербөтен итеп күзаллап, күпъеллык фәнни-тикшеренү нәтиҗәләрен гомумиләштерү»гә тулысынча ирешелгән [Татар халык иҗаты, 2021, б. 6].

Мифологиягә караган мирасны томда бирү тәртибе, классификацияләү, идея, тематик юнәлеш һәм эчтәлекләре буенча төркемләү, һәммәсенең мәгънә-фикер, асылын барлау уңышлы башкарылган. XXI гасыр фольклористикасы, мәдәни антропологиясе, социаль фольклористикасы кебек актуаль юнәлешләргә җавап бирә бу хезмәт. Академик томның кереш сүзе (авторы Ләйлә Хәсән кызы Дәүләтшина) – үзе фикер тирәнлеге, масштаблы һәм комплекслы булуы белән дә, анализлауның югары дәрәҗәсе белән дә бер зур мөстәкыйль гыйльми хезмәт.

Татарның бүгенге аңында урын алган бик борынгы алиһәләр (Тәңре, Жир-Су, Умай, Алас һ.б.), җен, албасты, өрәк, убыр, шүрәле һ.б. түбән рухларга бәйле мифологик карашларны да, югары рухларны да игътибар үзәгенә ала автор һәм алар «татар халкының мифологик системасын реконструкцияләү өчен кызыклы һәм файдалы чыганак ролен үтиләр» [Татар халык иҗаты, 2021, б. 12] дигән көнүзәк нәтиҗә ясала. Бу җәһәттән татар мифологиясе бик борынгы катлам – төрки мифология белән тамырдаш.

Кешелекнең архаик дәвердән башлангыч алган иҗади күзаллавын күзәткәндә, «милләт», «этник» дигән төшенчәләр белән эш итәргә ярамый. Шуңа күрә татар халкының мифологик истәлекләрен өйрәнгәндә, борынгы төрки мифологик мирасны гомумиләштереп туплап файдалану зарурлыгы [Татар халык иҗаты, 2021, б. 12] үзен гыйльми яктан аклый. Шуңа да төрки халыклардан башкорт, казакъ, кыргыз, үзбәк, каракалпак, алтай һ.б. халыклар мифологиясе фонында татар мифологиясен өйрәнү бу томда күпьяклы, максатлы башкарылган. Төрки-татар мифологиясе тарихын барлаганда Азия һуннары (хунн-хунну) һәм Европа һуннары (гуннар) мирасын кытай, грек, әрмән тарихына бәйләп тикшергән мәшһүр галимнәр – Н.Я. Бичурин, Н.В. Кюнер хезмәтләренә [Бичурин, 1952; Кюнер, 1961, с. 7–8] игътибар бирелә. Борынгы төркиләрнең мифологик карашлар системасының бербөтенлеген, төзеклеген өйрәнү өчен томны төзүче «Гун иленең» мифологик күзаллауларына бәйле хезмәтләрнең иң бае һәм тулысы – Мовсес Каганкатвациның «История агван» хезмәтенә [Каганкатваци, 1861] дә мөрәҗәгать итә. Дөнья фәнендә популяр хезмәтләр, Орхон-Енисей рун язмалары, VIII–X гасырларга караган «Ырг битиг» (Юрау китабы) китабындагы фольклор истәлекләре, мифологик сюжетлар, табигать, кеше, хайван һәм башка персонажларга бәй-

ле мәгълүматларның [Шәрипов, б. 62] урын алуы да китапны югары гыйльми сыйфатлы итә.

Татар фольклорын язып алу тарихына да игътибар итә Л.Х. Дәүләтшина. XVIII гасырдан башлап, Г.Б. Миллер, И.С. Паллас, И.И. Лепехин, И.П. Рычков, М.Д. Чулков хезмәтләреннән алынган мәгълүматлар томның нигезле өлешен тәшкил итә. Әйтергә кирәк, гыйльми эзләнүләр мәлендә яңа табышлар булу һәм аларны фәнни әйләнешкә кертү үзе бер олы гыйлем тармагына карый, аерым игътибарга бәягә лаек. Мәсәлән, Я.Д. Коблов хезмәтендә (1913) мифологик персонажлар өлеше шундый [Коблов, 1910]. Күренекле татар археографы С.Г. Вахиди җыйган мифологик легендалар да шушы томга кергән. Халык иҗаты буенча том төзү – ифрат катлаулы, җаваплы, зур тәҗрибә, күпьяклы белем таләп иткән, бәһалап бетергесез олы эш. Хәтта зур монографик хезмәт язуга караганда да ул үтә дә тирән, киң гыйлемлелек, эрудиция һәм гомумиләштерү куәсенә ия булуны таләп итә, шуңа өстәп, көчле логика, интуиция, олы ярату, егәрлелек кирәк.

Л.Х. Дәүләтшинаның колачлы эзләнүләре, татар фольклорына бәйле күп еллар буе язып алынган һәртөрле мәгълүмат туплавы (Татар теле һәм әдәбияты фәнни-тикшеренү институты, Башкорт дәүләт университеты, Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге һәм башка бик күп экспедиция материаллары һ.б.), үзенең дә бу өлкәдә кыр тикшеренүләре алып баруы томның күпкырлы, фәнни нигезле хезмәт булуын күрсәтә.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты тарафыннан эшләнгән 12 томлык тупланманың бер өлешен генә мифология тәшкил итсә [Татар халык иҗаты, 1987], бу том исә тулысынча мифологиягә багышланган! Һәм шундый күләмлелек, күркәмлек һәм күптөрле темалы, эчтәлекле мифлардан фундаменталь том хасил булу – Россия, дөнья фәнендә бик зур гыйльми вакыйга, күренеш ул. Шул ук вакытта, җыелган жанр өлгеләрен системалы бирә белү, төзү гамәле, ирешкән нәтиҗәсе моңарчы булган тирән теоретик хезмәтләргә нигезләнүдән, аларга таянудан камил сыйфатлы булган. Шуңа күрә Л.Х. Дәүләтшина танылган галимнәр – Ф.И. Урманчеев, М.Х. Бакиров, Х.Ш. Мәхмүтов, Г.М. Дәүләтшин, Л.Ш. Җамалетдинов, А.Х. Садекова, Ф.З. Яхин, И.Г. Закирова, Л.М. Мөхәммәтҗанова хезмәтләренә таяна һәм шуңа да әлеге том – көчле фикерле, дәлилле, классификациясе ачык-төзек, материал бирү алымнары, концепциясе белән заман фольклористикасы таләпләренә бөтен яклап җавап бирә.

Россия фольклористикасы классиклары Л.Н. Виноградова, С.М. Толстая мифология материалларын барлаганда, мәдәни текстны реконструкцияләгәндә, һәртөрле персонажларның функциясе, текстларның лексикасы, хәтта образларга бәйле булмаган нәрсәләрнең дә исәпкә алынырга тиешлеген игътибар үзәгенә ала [Виноградова, Толстая]. Безнең хезмәтләрдә исә мифологиягә караган (текстлар) карашлар нигезендә – җиһанны, табигать-кеше мөнәсәбәтләрен камилләштерү иҗаты, хаостан космос хасил булу үзенчәлекләре ачылды.

Янә килеп, мифология үзенең яшәү формаларын XX–XXI гасырларда да борынгы бию, уен, им-томнарда, хәтта җырда дәвам итүе турында фикерләр әйтелде [Султангареева, с. 14–48, 170–179]. Анализланган «Мифология» томында шушы концепцияләр аермачык күзәтелә. Мифик персонажларларның асылы, аларның кыяфәте, холык үзенчәлеге, функцияләре, шулай ук әлеге заман фольклор хәтерендә, төрле жанрларда (им-том, дәвалау, этикет-тәрбия һ.б.) чагылышы бербөтен буларак бирелә. Идея-тематик колач бу томда бик масштаблы – дөнья һәм төрки кабиләләр яратылышы, югары аллалар, рухлар, ияләр, табигать «хуҗалары» бирелеше һәм аларны күзаллау бер тәртиптә тәкъдим ителә. Әйләнә-тирәдәге төрле объект һәм күренешләрнең килеп чыгышы, беренче кешеләр һәм алып-пәһлеваннар үз урынын алдан ала. Түбән рухлар өлешенә шайтан, пәри, бичура, өрәк, убыр һ.б. керүе бөтен фольклористика таләпләренә җавап бирә. Ягъни информантның тел, сөйләш, диалекты саклана, аутентик рәвештә бирелеш төгәл үтәлә – шуның белән милләтнең генетик хәтеренә ачык дәлил күзаллана.

«Дәвалау һәм саклау магиясе», «Халык ышанулары» өлешләрендә мифологик белем, дөньяны күзаллау эзләре ачык чагылыш тапкан һәм татар халкының этномәдәни, этнопсихологик фикерен, дөньяны танып белүнең борынгы катламнарын иҗади чагылдыру осталыгына бигрәк тә ачык мисал булып тора. Кызыл балчыктан яратылган адәм, актан киенгән Хозыр килү, бүре токымыннан төркиләр башлану, йолдызларның адәм җанының чагылышы булуы, Тәңре һәм Тәңрегә корбан багышлау, күк күкрәткән Күк атасы, каган-ханнарның Тәңре билгеләвенчә сайлап алынган кешеләр булуы һ.б.– барысы да башкорт мифологиясендә дә типологик күренеш һәм шуның белән төрки тамырлы халыкларның тирән рухи тамырларына матур дәлил.

«Төньюкүк истәлеге», «Шаньюй урдасы тәртипләре», «Ашина ыруы», «Куар алласы», «Күк рухына багышлау», «Күлтәгин истәлеге» кебек борынгы төрки-монгол, кытай мифологиясенә караган мирасның татар телендә бирелүе хезмәтнең бәясен тагын да арттыра. Китапка кергән мифология истәлекләренә тирә-як ияләре, табигать хуҗалары, йорт ияләре, җен-пәри балалары һәм су иясе, ут иясе күренү, алар белән «мөгамәлә итү» ысуллары белән бирелгән комплексларның мифология яссылыгында каралуы да – бүгенге заман фольклористикасында актуаль күренеш. Хорафати хикәяләр дип йөртелгән иҗади текстларның, им-томда хәрәкәт иткән, багучылыкка бәйле ритмик такмакларның, яңгыр, кояш чакыруларның да метафорик асылында миф һәм бик борынгы реалийлар ята һәм алар томда урынлы рәвештә бирелә.

Әлеге көндә әтәч кычкырса – «җен-пәри югала», «җен алыштырган баланы җиргә бәрсәң – үлә, анан соң гына адәм баласы йортына кайта», «җенле урында ат пошкыра, бармый», «убыр утына – сүгенү кирәк» дигән мотивларга корылган текстларда исә мифлар зур урын били. Бүгенге фәндә мифны фольклордан чикләми карау өчен

бу принципны дәлилле дип саныйбыз. Гомумән, галимнәр өчен дә, киң катлау укучылар өчен дә, яшь балаларда җир-суга, табигатькә, туган телгә сөю тәрбияләү максатында да, мәгариф системасында куллану өчен дә ифрат матур, эчтәлекле, югары кимәлдә дөнья фәне таләпләренчә эшләнгән бу тупланма – бик кирәкле, көтеп алынган күренеш.

Татарның борынгы ышану, инануларына гына түгел, аның аңбелеме, иҗади, философик фикеренең тирән тамырлы феномен булуына багышланган бу хезмәт – системалы бирелеше, концептуальлеге, комплекслы булуы белән зур яңалык һәм фәндә, рухияттә, мәдәнияттә кирәкле, мәртәбәле күренеш. Кереш сүз фикерле, мәгълүматлы һәм төзек логикалы булуы белән үзе бер зур хезмәт һәм гаҗәеп бай мифологик хәзинәгә җавап бирә. Искәрмәләр һәм аңлатмалар өлеше, шартлы кыскартулар – гыйльми дәрәҗәдә тирән эшләнгән, анык, тулы мәгълүматлы башкарылган. Мондый систематик том – төрки гуманитар фәнендә зур, күренекле табыш.

Әдәбият

Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л.: Изд-во АН СССР ИЭ им. Миклухо-Маклая, 1952. Т. I. 362 с.; Т. II. 335 с.

Виноградова Л.Н. Толстая С.М. К проблеме идентификации и сравнения персонажей славянской мифологии // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал.

Каганкатваци М. История агван: пер. с арм. СПб.: Тип. Акад. наук. 1861. 376 с.

Коблов Я.Д. Мифология казанских татар. Казань: Типо-лит. Имп. Ун-та, 1910. 49 с.

Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: Изд-во вост. лит-ры. 1961.

Лосев А.Б. Диалектика мифа. М. Академия наук, 2008. С. 33.

Султангареева Р.А. Башкирский фольклор: семантика, функции и традиции. Уфа: Башэнцикл. 1 т., 2018.

Татар халык иҗаты: 25 томда. 1 т.: Мифология / төз., иск. һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт. Л.Х. Дәүләтшина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. 511 б.

Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар / төз. С.М. Гыйләҗетдинов. Казан: Татар кит. нәшр. 1987.

Шәрипов Ә. Орхон-Енисей язмалары // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 1 т. Борынгы чор һәм Урта гасырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014.

Солтангәрәева Розалия Әсфәндияр кызы,

филология фәннәре докторы, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университеты Гыйльми тикшеренү үзәге җитәкчесе